

معرفی دو اقربادین باقیمانده از قرن دوازدهم هجری (قربادین کبیر و قربادین صالحی)

سال سیزدهم، شماره سوم، بهار ۱۳۹۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۱/۲

شماره صفحه: ۴۵-۶۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۴/۲۰

ندا پورمحمود^۱

مصطفی گوهری فخرآباد^۲

چکیده

قربادین یا اقربادین، به کتاب‌ها و آثاری اطلاق می‌شود که اطلاعات مربوط به انواع داروهای مرکب، چگونگی تهیه، موارد استفاده و همچنین شیوه کاربرد آن‌ها را دربردارد. پزشکان و داروشناسان مسلمان در جریان نهضت ترجمه آثار داروشناسی سرزمین‌های دیگر بویژه یونان را به عربی ترجمه کردند و در طی قرن‌های بعد دانشمندان مسلمان نیز کتاب‌های قربادین به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی تألیف کردند. در قرن دوازدهم هجری قمری/ هجدهم میلادی، هنوز دانش پزشکی دانشمندان گذشته بویژه در سرزمین هند پویایی داشت و تألیفات طبی و دارویی ارزشمندی به سبک قدیم به رشته تحریر درآمد که از جمله مهم‌ترین این آثار، دو کتاب *قربادین کبیر* اثر محمدحسین عقیلی علوی خراسانی و *قربادین صالحی* از صالح بن محمد صالحی قاینی هروی بود. هدف این پژوهش معرفی و بررسی محتوای این دو اثر شامل معرفی مؤلف، منابع مورد استفاده، بخش‌ها، نسخه‌های خطی و چاپی، جنبه‌های اشتراک و تمایز آن‌ها به روش توصیفی و با محوریت استفاده از منابع کتابخانه‌ای است.

قربادین کبیر که در نوع خود یکی از قربادین‌های جامع نوشته شده تا به امروز است و *قربادین صالحی* که در زمره‌ی ارزشمندترین قربادین‌ها به شمار می‌آید، به زبان فارسی است و به طور کلی به بیان ساخت داروهای مرکب در طب سنتی اختصاص دارد.

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد
Neda.purmahmud@gmail.com

۲. استادیار دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی

این آثار می‌توان به اطلاعات جامعی در پزشکی و داروسازی ایران و دیگر سرزمین‌ها، روش‌های جدید در ساخت دارو و درمان بیماری‌ها، زمینه‌های ورود طب غربی به ایران، استفاده از واژگان تازه در نام‌گذاری برخی از داروها و ... دست یافت.

واژگان کلیدی: قرابادین، قرابادین کبیر، قرابادین صالحی

مقدمه

قرابادین، نامی کلی برای دسته‌ای از کتاب‌ها به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی است که شناخت انواع مختلف داروهای مرکب، چگونگی ترکیب و کاربرد آن‌ها را دربرمی‌گیرد. کلمه قرابادین، قرابادین، قرافادین، آقرابادین، اقرابادین، قربدین و قربدین (نفیسی، بی‌تا، ج ۴: ۲۶۳؛ منشی طوسی و دیگران، ۱۳۷۰: ۴۵۲؛ بیگ افندی، بی‌تا، ج ۷: ۱۴۸) از ریشه سریانی کرافیدین^۱ و آن نیز برگرفته از واژه یونانی *γραφίδιον* به معنای رساله مختصر است (LEWIN. b, 1960: 344).

اطلاعات پزشکان و داروشناسان مسلمان درباره داروشناسی و کاربرد وسیع داروهای گیاهی، حیوانی و معدنی بویژه تا قرن سوم هجری/نهم میلادی بیشتر مبتنی بر ترجمه آثار پزشکی و داروشناسی مصر، ایران، هند و بویژه یونان بود (خبیری، ۱۳۹۶: ۹۵). اما به تدریج با گسترش قلمرو اسلامی پزشکان و داروشناسان خود را ملزم به آشنایی با داروهای گیاهی، حیوانی، معدنی و ترکیب آن‌ها با یکدیگر دانسته و علاوه بر نگارش کتاب‌هایی تحت عنوان *الادویة المفردة* یا *مفردات* برای شناسایی داروهای ساده و غیرترکیبی (عقیلی خراسانی شیرازی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۱۳) به قرابادین‌ها نیز به‌عنوان بخشی جدا از طب اهمیت دادند و با گذر زمان کتاب‌ها و رساله‌های بسیاری با عنوان قرابادین پدید آوردند. در قرن دوازدهم هجری نگارش کتاب‌های قرابادین بیشتر در سرزمین هند جریان داشت. چراکه در اواسط دوره صفویه (۹۰۷-۱۱۳۵ق/ ۱۵۰۲-۱۷۲۳م) به سبب عوامل نامساعد اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و همچنین محدودیت‌های مذهبی بسیاری از دانشمندان بویژه پزشکان ایرانی به مناطق شرقی‌تر و به هند مهاجرت کردند. اگرچه

قربادین‌های ارزشمند دیگری نیز به غیر از سرزمین هند در دیگر نقاط جهان اسلام به رشته تحریر درآمد (الگود، ۱۳۵۷: ۸۵). از جمله مهمترین قربادین‌های نوشته شده در این قرن، دو کتاب قربادین از دو نویسنده اهل خراسان، به نام‌های *قربادین کبیر* اثر محمدحسین عقیلی علوی خراسانی و *قربادین صالحی* از صالح بن محمد صالحی قایینی هروی است. با عنایت به اهمیت این دو اثر و اینکه تاکنون پژوهش مستقل و کاملی درباره آن‌ها انجام نشده است، مطالعه و تحقیق در این موضوع ضروری می‌نماید. اگرچه این دو کتاب درباره به کارگیری انواع مواد گیاهی، معدنی و حیوانی در ساخت داروها است اما با مطالعه آن‌ها می‌توان به اطلاعات مهمی مانند زمینه‌های ورود طب غربی به ایران در کتاب *قربادین کبیر* و روش‌های نوین داروسازی در کتاب *قربادین صالحی* دست یافت که در جای خود به تفصیل به آن‌ها خواهیم پرداخت.

این مقاله برآن است تا به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

- ۱- اقربادین‌های مورد مطالعه از بعد محتوایی و سبک‌بندی در بردارنده چه مباحثی است؟
 - ۲- وجوه اشتراک و تمایز این اقربادین‌ها چیست؟
- در ارتباط با کتاب *قربادین کبیر* و *قربادین صالحی*، امینی (۱۳۸۷) در مقاله خود تحت عنوان "قربادین" تنها نام این دو اثر و نویسنده آن‌ها را ذکر کرده است. همچنین رضوی برقی (۱۳۸۳) در مقاله "زیست‌نگاری و نوشتارهای عقیلی خراسانی"، انصاری (۱۳۶۹) در مقاله "برخی از منابع فارسی در پزشکی و داروشناسی"، و قهرمان (۱۳۸۴) در مقاله "تاریخ شناخت گیاهان دارویی" تنها نام *قربادین کبیر* و نویسنده آن را ذکر کرده‌اند.

در مقاله "قربادین (اقربادین) نویسی و جایگاه الاقربادین الکبیر شاپور بن سهل کوسج به عنوان اولین قربادین در تمدن دوره‌ی اسلامی"، به قلم بیگ باباپور و مرعشی (۱۳۹۴)، نویسندگان فهرستی اجمالی از مطالب *قربادین کبیر* و *قربادین صالحی* را آورده‌اند. بنابراین با توجه به کمبود اطلاعات درباره این دو اثر، این تحقیق در صدد آن است تا به معرفی مؤلفان و بررسی محتوای آن‌ها بپردازد.

۱- قرابادین کبیر

۱-۱- معرفی مولف

محمدحسین خان بهادر بن میر محمدهادی عقیلی علوی خراسانی شیرازی از پزشکان مشهور در اواخر قرن دوازدهم و اوایل قرن سیزدهم هجری / اواخر قرن هیجدهم و اوایل قرن نوزدهم میلادی بود. در ارتباط با سال تولد و وفات وی اطلاعات دقیقی در دست نیست. همچنین در اینکه وی تبار خراسانی یا شیرازی داشت نیز اختلاف نظر وجود دارد (مشار، ۱۳۴۰، ج ۲: ۹۱۲؛ سرمدی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۱۱۱).

با توجه به شواهد موجود در آثارش (عقیلی خراسانی شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۴۵۷؛ همان، ۱۲۶۰: ۶۸۲)، می‌توان نتیجه گرفت که وی در خراسان متولد شد، ساکن شهر شیراز بود و سپس به شبه قاره هند مهاجرت کرد و با توجه به این مسأله به نظر می‌رسد کتاب *قرابادین کبیر* را نیز در همین سرزمین نگاشت (عقیلی خراسانی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۵). عقیلی خراسانی در علوم مختلفی همانند طب، نجوم، طبیعیات، ادب و همچنین در کثرت تألیفات از دیگر حکیمان زمان خود سرآمد بود (تبریزی، ۱۳۴۴: ۳۴۲) که این امر علاوه بر تلاش شخصی او، در نتیجه رشد در خانواده‌ای پزشک پرور و همچنین تحصیل نزد اساتید و پزشکانی برجسته بود که در کتب خویش از آنان یاد کرده است (عقیلی خراسانی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۹-۲۶). از دیگر آثار مهم او می‌توان به *خلاصه الحکمه*، *مخزن الادویة* و *جوامع المعالجات* و ... اشاره کرد.

۲-۱- معرفی قرابادین کبیر

قرابادین کبیر، کتابی درباره شناخت داروها، چگونگی ترکیب، کاربرد و خواص آن‌ها، به فارسی است. این اثر به نام‌های *ذخائر التراکیب* (آقابزرگ تهرانی، ۱۳۵۵، ج ۱۷: ۶۳؛ مشار، ۱۳۵۲، ج ۲: ۲۸۹۸؛ نوشاهی، ۱۳۶۲: ۱۱۱؛ میر، بی تا: ۷۳؛ درایتی، ۱۳۸۹، ج ۲۵: ۸۵؛ نجم‌آبادی، ۱۳۴۲: ۶۱۵)، *قرابادین مجمع الجوامع* (منزوی، ۱۴۲۴ق.، ج ۱: ۷۲۹)، *قرابادین عقیلی* (عقیلی خراسانی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۳۱) و *قرابادین علوی* (منزوی، ۱۳۷۴، ج ۵: ۳۶۴۰) نیز معروف است.

قربادین کبیر در دو مجلد طی سال‌های ۱۱۸۵-۱۱۹۵ق/۱۷۷۱-۱۷۸۱م به رشته تحریر درآمد (مشار، ۱۳۴۰، ج ۲: ۹۱۲؛ تبریزی، ۱۳۴۴: ۳۴۲؛ درایتی، ۱۳۸۹، ج ۲۵: ۸۵) و در واقع مجلد سوم و اولین بخش نگاشته شده از کتاب دیگر عقیلی خراسانی تحت عنوان مجمع الجوامع به حساب می‌آید (نوشاهی، ۱۳۶۲: ۱۱۱) که آن را به دستور استادش میر محمد علی حسینی (نجم‌آبادی، ۱۳۴۲: ۶۱۵؛ عرفانیان، بی‌تا، ج ۱۹: ۴۹۰) در پی تکمیل کتاب دایی پدرش یعنی حکیم میر محمد هاشم شیرازی (مرگ: ۱۱۶۲ق/۱۷۴۹م) که آن هم مجمع الجوامع نام داشت و ناتمام مانده بود، تألیف کرد (عقیلی خراسانی شیرازی، ۱۳۹۳، ج ۱: ۱؛ منزوی، ۱۳۷۴، ج ۵: ۳۶۴۰).

۳-۱- منابع مؤلف

عقیلی خراسانی در تألیف قربادین کبیر، علاوه بر استفاده از تجربیات شخصی و خانوادگی و همچنین کسب آگاهی از حکیمان معاصر خود و افراد مطلع در زمینه پزشکی و داروسازی، به مشاهیر کتاب‌های طبی از قبیل *الصیدنة فی الطب* منسوب به ابوریحان بیرونی (۳۶۲-۴۴۲ق/۹۷۳-۱۰۵۱م)، *قانون* منسوب به ابن سینا (۳۷۰-۴۲۸ق/۹۸۰-۱۰۳۷م)، *الجامع لمفردات الادویة و الاغذیة* منسوب به ابن بیطار مالقی (۵۹۳-۶۴۶ق/۱۱۹۷-۱۲۴۸م)، *ما لایسع للطیب جهله* منسوب به ابن الکتبی (مرگ: ۷۵۴ یا ۷۵۵ق/۱۳۵۳-۱۳۵۴م)، *اختیارات بدیعی* منسوب به علی بن حسین انصاری (۷۳۰-۸۰۶ق/۱۳۳۰-۱۴۰۳م)، *تذکره اولی الالباب و الجامع للعجب العجیب* منسوب به داود الضریر الانطاکی (مرگ: ۹۹۰ یا ۱۰۰۵ یا ۱۰۰۷ یا ۱۰۰۸ق/۱۵۸۲ یا ۱۵۹۶ یا ۱۵۹۸ یا ۱۵۹۹م)، *تحفة المؤمنین* منسوب به حکیم مومن تنکابنی (قرن یازدهم هجری/هفدهم میلادی)، *اختیارات قاسمی* منسوب به حکیم هندوشاه استرآبادی (قرن یازدهم هجری/هفدهم میلادی) و ... توجه خاص داشته است (سرمدی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۱۰۱؛ درایتی، ۱۳۸۹، ج ۲۵: ۸۵).

۱-۴- بخش بندی قرابادین کبیر

قرابادین کبیر در مجموع شامل يك مقدمه و بیست و هشت بخش است. مقدمه حاوی بیست فصل و بخش‌های کتاب که بر اساس حروف تهجی (الفبای عربی) تدوین شده است، هریک شامل چند فصل می‌شود. به بیان دقیق‌تر جلد اول این اثر حاوی مقدمه و بخش‌های "الف" تا "ج" و جلد دوم حاوی بخش "ح" تا "ی" و خاتمه کتاب تحت عنوان خاتمه در بیان ادویه جدید و خواص و منافع و طرق استعمال آنها است.

مقدمه در بیان کلیاتی شامل مفهوم غذا، دارو، غذاهایی که خاصیت دارویی دارند، پادزهر، سم، داروها و غذاهای سمی، مزاج و انواع آن، شناخت مزاج داروها و غذاها، علت ترکیب داروها، کیفیت و مقدار مناسب مواد در تهیه داروهای ترکیبی، شناخت مزاج داروهای ترکیبی، مقدار مصرف داروها، تاریخ انقضای داروهای مفرد و ترکیبی، علل اختلاف نظر پزشکان در بیان خواص داروها، راه‌های بدست آوردن داروها از طبیعت (معدنی، گیاهی، حیوانی) و طریقه نگهداری از آنها، آداب خوردن و نوشیدن، روش‌های کلی تهیه مواد اولیه دارویی شامل احراق^۱، تحمیس^۲، تشویه^۳، قلی^۴ و غسل^۵ برخی اصطلاحات پزشکی به ترتیب حروف الفبا، اسامی برخی بیماری‌ها به ترتیب حروف الفبا، اوزان و مکیال مخصوص اندازه‌گیری داروها در طب ایران و هند به ترتیب حروف الفبا و کلیاتی درباره علم نجوم و طبیعیات است. در آخرین فصل مقدمه، مولف شرحی از اسناد پزشکی دایی و پدر خود را ذکر می‌کند (عقیلی خراسانی، ۱۳۹۳، ج ۱: ۴-۱۲۲).

در بخش اصلی این اثر، هر حرف به اصطلاح مؤلف در یک کتاب و هر کتاب بر حسب حرف دوم واژه‌ها در چند باب و هر باب در چندین فصل تدوین شده است. در این بخش‌ها مؤلف در ابتدا نحوه تلفظ و معادل نام داروها را که در کتاب اغلب به صورت معرب معرفی شده به زبان‌های دیگر همانند فارسی، هندی، ترکی، یونانی و ... آورده است. سپس به بیان منافع، مضرات، خواص درمانی، شیوه‌های مختلف ساخت، اجزاء

۱. حرارت دادن (دهخدا، ذیل "احراق")

۲. جوشاندن داروها (دهخدا، ذیل "تحمیس")

۳. حرارت دادن داروها (دهخدا، ذیل "تشویه")

۴. سوزاندن، برشته کردن داروها (دهخدا، ذیل "قلی")

۵. خیساندن و همچنین شستن مواد دارویی برای گرفتن ناخالصی از آنها (دهخدا، ذیل "غسل")

تشکیل دهنده و مقدار مناسب از هر جزء در تهیه داروهای ترکیبی می‌پردازد. در برخی موارد وی روش ساخت دارو از پزشکان مشهور آن روزگار را نیز ضمیمه مطالب خود کرده است. همچنین مقدار و زمان مناسب در مصرف هر دارو از دیگر مطالب بخش‌های این کتاب است (عقیلی خراسانی، ۱۳۹۳، ج ۱: ۱۲۲-۷۳۲، ج ۲: ۱۱۱۶-۷۳۴). به عنوان نمونه مؤلف درباره آبار^۱ چنین گفته است:

«اسم رصاص اسود^۲ محرق است و بیونانی امولیقون نامند و گویند که امولیقون اسم رومی آبار است و همچنین اسرنج^۳ و مرداسنج^۴ نیز از سوخته رصاص اسود حاصل میشود و بزعم شیخ الرئیس آبار اسم رصاص اسود است و بالجمله رصاص اسود است و بالجمله رصاص اسود محرق سرد و خشک است و ذرور^۵ مغسول آن جهت حرقت چشم و جوشش آن و جراحی خصیه^۶ و اعصاب و بواسیر و زخمهای کهنه و طلای آن با روغن کل سرخ جهت قروح^۷ مقعد و تحلیل صلابات از اورام و باسور^۸ و غیرهما بدان قسم که آن مقدار بسایند که غلیظ گردد و اگر در ظرف اسرب با آب کشنیز تازه بمالند بهتر است و با سرکه بجهت تحلیل ورمهای حاره نافع و بدلش اسرنج و خوردنش کشنده و اشیاف آبار^۹ از ادویه مقرره چشم است» (عقیلی خراسانی شیرازی، ۱۳۹۳، ج ۱: ۱۲۲).

در ادامه نویسنده دستور عمل آبار را اینگونه بیان کرده است:

"دستور عمل آبار یعنی رصاص اسود محرق که آن را بفارسی سرب نامند بکیرند آن را و پهن کرده صفحه‌های باریک سازند و بر بالای هم چیده بر روی هر صفحه قدری کبریت بپاشند و قدر کبریت باید بازای هر صد مثقال پنج دانگ زیاده نباشد پس آتش کرده با پارچه آهنی برهم زنند تا خاکستر شود و چیزی از سرب نماند و از بخار آن محترز باشند که باعث غشی و هلاکت می‌گردد و بعضی بجای کبریت سفیداب می‌کنند" (همانجا).

۱. دارویی که از سرب و گوگرد تهیه می‌شد و در چشم پزشکی کاربرد داشت (دهخدا، ذیل "آبار")

۲. سرب سیاه (دهخدا، ذیل "رصاص اسود")

۳. سرب سوخته است که آن را بتفساند تا سرخ شود و نمک بر آن کنند (دهخدا، ذیل "اسرنج")

۴. مردارسنگ (دهخدا، ذیل "مرداسنج")

۵. داروی خشک و سوده که بر روی چشم یا بر روی جراحی بریزند (دهخدا، ذیل "ذرور")

۶. بیضه (دهخدا، ذیل "خصیه")

۷. زخم (دهخدا، ذیل "قروح")

۸. بیماری است که در مقعد حاصل شود و جمع آن بواسیر است (دهخدا، ذیل "باسور")

۹. دوايي است برای چشم (دهخدا، ذیل "اشیاف آبار")

مؤلف از طب و روند آن در سرزمین‌های دیگر بی‌خبر نبوده و آخرین بخش کتاب را به معرفی و ذکر خواص، منافع و روش استفاده از داروهایی که از اروپا، امریکا، چین و ... به هند راه یافته بود اختصاص داده و این داروها را که شامل بلاسنطور یا شجره النبی، عشب مغربیه یا سیارتیا، صافراس، خشبه صینییه یا چوب چینی، مچوقان، جلایا، غوت غنبا، پیارانگا، پیپتته، رمجائی، ساگورانه می‌شود را ادویه جدید نام‌گذاری کرده است. (عقیلی خراسانی شیرازی، ۱۳۹۳، ج ۲: ۱۲۷۸-۱۲۷۹).

۱-۵- نسخه‌های خطی و چاپی

از کتاب *قرابادین کبیر* چند نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران و شبه قاره هند باقی مانده است (عرفانیان، بی‌تا، ج ۱۹: ۴۹۰؛ درایتی، ۱۳۸۹، ج ۲۵: ۸۵؛ نوشاهی، ۱۳۶۲: ۱۱۱؛ منزوی، ۱۳۷۴، ج ۵: ۳۶۴۰؛ همان، ۱۴۲۴ق، ج ۱: ۶۸۹-۶۹۰؛ شمس اردکانی و دیگران، ۱۳۸۸: ۴۷۲). چاپ‌های متعددی نیز از آن در هند، ایران و پاکستان موجود است (آقابزرگ تهرانی، ۱۳۵۵، ج ۲۷: ۶۳؛ مشار، ۱۳۵۲، ج ۲: ۲۸۹۸؛ همان، ۱۳۴۰: ج ۲، ۹۱۲؛ میر، بی‌تا: ۷۷؛ درایتی، ۱۳۸۹، ج ۲۵: ۸۵؛ منزوی، ۱۳۷۴، ج ۵: ۳۶۴۰؛ نجم‌آبادی، ۱۳۴۲: ۶۱۵). از جمله چاپ‌های این کتاب در هند می‌توان به چاپ سربی در سال ۱۲۴۹ق (عقیلی خراسانی شیرازی، ۱۳۹۴، ج ۱: ۲۵) و از مهم‌ترین چاپ‌های آن در تهران می‌توان به چاپ سال ۱۳۹۳ش به اهتمام نشر چوگان و چاپ مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، پزشکی اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی شیراز در دو جلد در قطع وزیری (ج اول در ۴۰۸ صفحه و ج دوم در ۳۸۴ صفحه) اشاره کرد. این اثر در سال ۱۳۹۴ش نیز به تصحیح مسعود غلامیه و مقدمه بیگ باباپور به کوشش انتشارات سفیر اردهال در یک دوره چهار جلدی در قطع وزیری در ۲۲۷۴ صفحه به چاپ رسیده است.

۲- قرابادین صالحی

۱-۲- معرفی مؤلف

صالح بن محمد بن محمد صالح صالحی قاینی هروی در اواسط قرن دوازدهم و اوایل قرن سیزدهم هجری/هجدهم و اوایل قرن نوزدهم میلادی می‌زیسته است. درباره وی اطلاعات اندکی در منابع موجود است. بنا به نوشته خودش در پیشگفتار کتاب، وی تبار قائنی داشته، متولد هرات و ساکن بلخ بوده است و به نظر می‌رسد قرابادین صالحی را نیز در بلخ شهر محل سکونت خود نگاشته است (صالحی قاینی هروی، ۱۳۹۲: ۴۹).

۲-۲- معرفی قرابادین صالحی

قرابادین صالحی کتابی در شناخت داروها و چگونگی ترکیب آن‌ها به فارسی است. این کتاب در سال ۱۱۷۹ق/۱۷۶۵م نوشته شده و به نام *عمل صالح* نیز معروف است (همان: ۸). همچنین در برخی از منابع، این اثر را *تحفة الصالحین* نامیده‌اند (آقابزرگ تهرانی، ۱۳۵۵، ج ۱۷: ۶۴؛ مشار، ۱۳۵۲: ج ۱، ۸۲؛ نجم‌آبادی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۵۰۳؛ منتصب مجابی، ۱۳۸۵: ۳۵۵). با توجه به این که صالحی قاینی هروی در بخشی از *قرابادین صالحی* بیان کرده که قصد دارد کتابی دیگر در مفردات گیاهان دارویی تحت عنوان *تحفة الصالحین* بنگارد (صالحی قاینی هروی، ۱۳۹۲: ۴۹) و از آنجا که نسخه خطی احتمالی از آن بدست نیامده، لذا اطلاق نام *تحفة الصالحین* به کتاب *قرابادین صالحی* درست به نظر نمی‌رسد (همان: ۳۴).

۳-۲- منابع مؤلف

صالحی قاینی هروی در نگارش این کتاب علاوه بر مطالبی که از منابع نامشخص آورده (مثلاً "این ترکیب از اطبای هندی است" یا "این دارو از داروهای فارسیان است")، از آثار پزشکان اسلامی و ایرانی همانند آثار ابن‌سینا (۳۷۰-۴۲۸ق/۹۸۰-۱۰۳۷م)، جرجانی (۴۳۴-۵۳۱ق/۱۰۴۲-۱۱۳۷م) و ... استفاده کرده است. به عنوان نمونه، مولف آورده است: "مفرح شیخ ابوعلی سینا که اجزای این ترکیب چهل و سه جز است و

وزنش یکصد و هشت و درم... (همان: ۳۶۱، ۴۵۷).

همچنین وی با کسب آگاهی از پزشکان معاصر خود و افراد مطلع در زمینه داروسازی و با استفاده از تجربیات سفرهای متعدد خود به شرق و غرب جهان اسلام، دست به نگارش این اثر زده است که اظهارات مؤلف در پیشگفتار برخی از حکایات مذکور در کتاب مؤید این مطلب است. به عنوان نمونه مؤلف در این باره آورده است: "تراکیب چند که در کتب موثقه متفرق و در بعضی نسخ بی ترتیب و مجربات که از افواه رجال حمیده فعال شنیده و آنچه در این مدت غم عدت و اوان الم توامان امتحان نموده و مجموعه سازد" (همان: ۴۹).

۲-۴- بخش بندی قرابادین صالحی

قرابادین صالحی مشتمل بر یک مقدمه و بخش مرکبات است. وی در مقدمه ابتدا اوزان و مکیال مخصوص اندازه گیری داروها را به ترتیب حروف تهجی (الفبای عربی) ذکر و آن‌ها را تعریف کرده، نحوه تبدیل کردن برخی از واحدهای اوزان به واحدهای دیگر را با ذکر مثال ارائه می دهد. به عنوان نمونه مؤلف آورده است: "تحویل درهم بمثقال، بر عدد دراهم چون سه سبع افزوده شود مراد حاصل گردد... (همان: ۹). در بخش های بعدی مقدمه، به بیان روش های کلی تهیه مواد اولیه دارویی شامل: روش های احراق، اصلاح، اغسال، تحمیص، تدبیر^۲، تشویه، تقلیه و تکلیس^۳ پرداخته است (همان: ۵۳-۶۷).

قسمت اصلی کتاب با عنوان "مرکبات" مشتمل بر بیست و هشت باب است که هر باب به یک حرف اختصاص دارد و در این باب‌ها به ذکر انواع مختلفی از داروهای مفرد و ترکیبی به ترتیب حروف تهجی پرداخته است. مؤلف در این بخش در ابتدا تلفظ نام دارو را آورده است و سپس به بیان جزئیاتی چون: معنی، تعریف، معادل های نام دارو به زبان های دیگر، منافع، خاصیت درمانی و مضرات استفاده بیش از حد دارو و در مواردی تجویز داروهای جایگزین، تعیین زمان های استفاده برای اثربخشی بهتر دارو، شیوه و

۱. ایجاد فعل و انفعالاتی بر روی مواد دارویی مضر برای بدن، تا قابل استفاده گردند (دهخدا، ذیل "اصلاح")

۲. خشک کردن داروها (دهخدا، ذیل "تدبیر")

۳. حرارت دادن داروها (دهخدا، ذیل "تکلیس")

مقدار مناسب مصرف دارو عمدتاً بر اساس عواملی همانند سن بیمار، شرایط آب‌وهوای محل زندگی وی و ...، روش‌های ساخت، تعداد اجزای تشکیل دهنده و مقدار مناسب آن‌ها در تهیه هر نسخه دارویی و مدت زمان لازم برای تهیه و قوام آمدن دارو، شیوه بسته بندی و ظرف مناسب برای نگهداری دارو می‌پردازد. به عنوان نمونه مؤلف درباره انکباب آورده است: "انکباب بکسر همزه و سکون نون و کسر کاف با موحد و الف ادویه چند را گویند که می‌جوشانند و سر را ببخار آن دارند. انکباب جهت درد دندان و مواد آن پوست خشخاش، ثعلب^۱، گل بابونه مساوی بجوشانند و سر را بر آن گیرند تا عرق بر جبین نشیند..." (همان: ۷۱).

وی برخی داروها و ترکیبات دارویی را خود برای نخستین بار ساخته است و چنانچه نسخه دارویی مورد نظر خود را از منبع دیگری اتخاذ کرده باشد، بنا به گفته خود ابتدا آن ترکیب دارویی را با دقت آزموده، سپس به بیان آن پرداخته است. همچنین نام مرجع مورد نظر را ذکر کرده است. مثلاً در این مورد آورده است که: "انوش^۲ داروی ساده این ترکیب از اطباء هندیست و مفرحیست آزموده و نافع صرع و خفقان و ..." (همان: ۶۸-۵۳۳).

از جمله نویسندگانی که از کتاب *قربادین صالحی* در آثارشان مطالبی نقل کرده‌اند می‌توان به محمد بن الحسن المشهدی (م ۱۲۵۷ق/م ۱۸۴۱م) صاحب کتاب شرح طب الرضا (ع) اشاره کرد (آقابزرگ تهرانی، ۱۳۵۵، ج ۱۷: ۶۴). همچنین در قرن چهاردهم هجری/بیستم میلادی قسمت‌هایی از مطالب کتاب *قربادین صالحی* به دست نویسنده‌ای ناشناس انتخاب و در اثری جدید تحت عنوان *قربادین صالحی* (منتخب) بازنویسی شده است (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۸: ۱۶۶).

۲-۵- نسخه‌های خطی و چاپی

از کتاب *قربادین صالحی* چند نسخه خطی در ایران و یک نسخه در پیشاور پاکستان موجود است (عرفانیان، بی تا، ج ۱۹: ۴۲۱؛ درایتی، ۱۳۸۹، ج ۸: ۱۶۶؛ شمس اردکانی

۱. بیخی است به شکل خایه رویاه (دهخدا، ذیل "ثعلب")

۲. نوعی پادزهر (دهخدا، ذیل "انوش دارو")

و دیگران، ۱۳۸۸: ۵۰۳؛ ارجح و دیگران، ۱۳۷۱: ۲۳۳؛ منزوی، ۱۴۲۴ق.، ج ۱: ۶۸۵). از دو نسخه مورد بررسی در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره‌های ۱۰۲۵۶ و ۷۸۱۶، نسخه شماره ۷۸۱۶ در مقایسه با نسخه شماره ۱۰۲۵۶ افتادگی‌هایی دارد. به‌عنوان نمونه فصل‌روغن‌ها در آن موجود نیست و کاتب آن فقط به ذکر این مطلب که «استخراج روغن‌ها و احکام آن‌ها به تفکیک ذکر شد» بسنده کرده است (صالحی قاینی هروی، ۱۳۹۲: ۳۸).

این اثر برای نخستین بار در سال ۱۲۸۴ق به اهتمام سید رضی حکیم‌باشی نظام (منزوی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۵۸۱؛ نجم‌آبادی، ۱۳۴۲: ۲۱۷؛ مشار، ۱۳۵۲: ج ۱، ۸۲؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۳۵۵: ج ۱۷، ۶۴) و همچنین در ۱۲۸۹ق. در تهران و در ۱۳۱۶ق. در کابل چاپ سنگی شده است (مشار، ۱۳۴۰، ج ۳: ۵۲۹).

در سال ۱۳۸۴ش مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، پزشکی اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی شیراز نسخه چاپ سنگی مربوط به سال ۱۲۸۴ق. را در قطع رحلی در ۳۴۷ صفحه منتشر کرد. پس از آن این اثر به اهتمام پرمیس بدر، عبدالعلی محقق زاده و محمدرضا شمس اردکانی تصحیح شد و در سال ۱۳۹۲ش در قطع رحلی در ۶۰۰ صفحه توسط نشر دانشگاه علوم پزشکی شیراز و نشر چوگان به چاپ رسید.

۳- جنبه‌های اشتراک و تمایز قرابادین کبیر و قرابادین صالحی

نویسندگان این دو اثر، با قلمی روان و ساده و با ذکر کامل جزئیات، مطالب مشابهی را از قبیل: شرح ترکیبات داروهای مرکب منطبق با مزاج‌های مختلف، شیوه‌های تهیه، مقدار، نحوه، روش، زمان مصرف، منفعت، مضرت و کاربرد داروها درباره درمان بیماری‌های گوناگون اعضای مختلف بدن، اوزان و مکیال مخصوص اندازه‌گیری داروها و گاهی شرح بیماری‌های مختلف و ... بیان کرده‌اند. تبویب کتاب با توجه به حروف تهجی از دیگر جنبه‌های اشتراک این دو کتاب است. شایان ذکر است که اکثر کتاب‌های قرابادین ساختار مشابهی دارند و وجه افتراق چندانی برای آن‌ها متصور نیست. تفاوت قرابادین‌ها اغلب در زبان نوشتار و حجم آن‌ها است، بنابراین برای قرابادین کبیر و قرابادین صالحی نیز نمی‌توان وجه افتراق بارزی در نظر گرفت، جز اینکه در هر کدام نکات متمایزی وجود

دارد که در دیگری یافت نمی‌شود و در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود: کتاب *قربادین* کبیر مؤلف در این کتاب از واژه‌های نوساخته و نامأنوس بهره برده است؛ اسامی ناآشنایی که برای بعضی از داروها در این کتاب آمده و در کتاب‌های پیشین کمتر دیده می‌شود، نظیر: کلکلانجات، تنزوه‌ها، باسلیقونات، افرودیجان و ... اشاره کرد (عقیلی خراسانی شیرازی، ۱۳۸۵: ۳۲). خاتمه این اثر که قسمت کمی از حجم کتاب را در مقایسه با بخش‌های دیگر به خود اختصاص می‌دهد، در بیان داروهایی است که مؤلف از آن‌ها به "ادویه جدید" تعبیر نموده است. وی همچنین داروهایی را ذکر کرده که از چین، اروپا و آمریکا به هند راه یافته‌اند.

در کتاب *قربادین صالحی*، صالحی قاینی هروی پیش از بیان مقدمه، ضمن انتقاد از وضعیت داروسازی و پزشکی روزگار خود مانند: عدم دغدغه پزشکان در شناخت ویژگی‌های مواد اولیه دارویی و تقلب عطاران در فروش دارو، خود را ملزم می‌داند تا با نگارش این اثر و رعایت دقت در ارائه دستورات ساخت داروها در آن، اطلاعات موثقی را در اختیار مخاطبان قرار دهد: "اطباء سعی در طلب معرفت ادویه نمی‌کنند و عطاران بتبدیل می‌فروشند، این فن موقوف بر شناختن ادویه و قوت و خاصیت اوست اما در این زمان در اکثر آنکه ادویه مبدله شایع و مرکبات ضایع گردیده..." (صالحی قاینی هروی، ۱۳۹۲: ۴۹). صالحی هروی در نگارش کتاب خود تنها از منابع مکتوب گذشتگان در زمینه طب و داروسازی استفاده نکرده، بلکه از تجربیات کسانی که به مناطق مختلف آن روزگار سفر کرده‌اند، بهره برده است. وی همچنین قسمتی از اطلاعات کتابش را در نتیجه سفرهای متعددی که در حوزه تمدن اسلامی داشته و آشنایی با تجربیات طبی فرهنگ‌های ایرانی، هندی، رومی، عربی، سوری، افغانی و ... به دست آورده است. به‌عنوان نمونه مؤلف آورده است: "عطوس که عبارت از داروهای ساییده خشک است ... از حکماء هندی است ..." (همان: ۲۱۴).

با استناد به گفته مؤلف در مقدمه کتاب، وی پیش از بیان هر مطلب، سعی در آزمایش صحت محتوای آن داشته و پس از کسب اطمینان، به ذکر مطالب مورد نظر خود پرداخته است: "تراکیب چند که در کتب موثقه متفرق و در بعضی نسخ بی‌ترتیب و مجربات که از افواه رجال حمیده فعال شنیده و آنچه در این مدت غم عدت و اوان الم

توآمان امتحان نموده و مجموعه سازد ... " (همان: ۴۹).
 در سراسر کتاب نمونه‌های جدیدی از روش‌های داروسازی و درمان مشاهده می‌شود. به‌عنوان نمونه می‌توان به رایحه درمانی اشاره کرد: " شوموم که زکام را در ساعت نفع کند و ناشف و جاذب رطوبات گرم و سرد آن باشد و چون عقرب گزیده با آب دهان تر کرده و ببوید، ادرار زرداب کند از بدن به طریق رعاف، در لحظه درد ساکن گردد" (همان: ۲۸۸).

وی برای دوری گزیدن از یکنواختی متن کتاب، مطالب آن را با آیات قرآن، احادیث پیامبران و امامان، حکایات و اشعار اخلاقی که همگی به جز آیات قرآن، اغلب به نوعی دارای محتوای دارودرمانی و پزشکی هستند، آراسته است. به‌عنوان نمونه: " از امام محمد باقر [ع] پرسیدند از دوا دادن طبیب نصرانی، یهودی و مجوسی فرمودند باکی نیست بدرستیکه شفا بید قدرت الله تعالی است" (همان: ۴۸، ۵۱، ۲۶۵، ۳۵۸، ۴۹۹).

۴- نتیجه

نگارش کتاب‌های قرابادین در قرن دوازدهم هجری قمری/هجدهم میلادی در نتیجه مهاجرت اکثر دانشمندان و اطبا در طی قرن‌های دهم و یازدهم قمری/ شانزدهم و هفدهم میلادی به سرزمین هند، بیشتر در این سرزمین ادامه پیدا کرد؛ اگرچه نگارش این آثار در دیگر مناطق جهان اسلام نیز رواج داشت. کتاب *قرابادین کبیر* از محمد حسین عقیلی علوی خراسانی - که در هند نوشته شده - و کتاب *قرابادین صالحی* از صالح بن محمد صالحی قایینی هروی - که در محل سکونت مؤلف یعنی بلخ نوشته شده - هر دو به زبان فارسی از آثار تألیف شده در همین قرن است که به دلیل ذکر نسخه‌های متنوع، اطلاعات جامعی از طرز تهیه و خواص دارویی و درمانی مواد گیاهی، معدنی و حیوانی را در اختیار افراد می‌گذارند.

از لحاظ تبویب و محتوا، دو کتاب *قرابادین کبیر* و *قرابادین صالحی* دارای ساختار نسبتاً مشابهی هستند، بدینسان که در هر دو اثر، پس از بیان مقدمه، اشکال دارویی به ترتیب حروف تهجی ذکر شده‌اند. در مقدمه هر دو اثر به مسائلی کلی از قبیل: شناخت داروها و روش‌های تهیه آن‌ها، شناخت بیماری‌های بدن و ... پرداخته شده و در قسمت اصلی

کتاب، نحوه تلفظ، معادل نام، خواص و مضرات، چگونگی روش‌های ساخت، تهیه و ... داروهای مرکب بیان شده است. از آنجا که در اکثر قرابادین‌ها ساختار نگارش مطالب مشابه است، برای این دو قرابادین نیز نمی‌توان وجوه افتراق بارزی جز چند مورد معدود بیان کرد:

قرابادین کبیر به لحاظ جامعیت، اهمیت و شهرت گوی سبقت را از تمامی آثار نوشته شده تحت عنوان قرابادین ربوده است؛ چرا که این اثر، مجموعه‌ای از مهمترین کتاب‌های پزشکی کهن محسوب می‌شود. در این اثر نام‌های جدیدی برای برخی از داروها ذکر شده و مولف در خاتمه کتاب به بیان داروهای اروپا، آمریکا و چین که به هند وارد می‌شده‌اند، پرداخته است.

قرابادین صالحی نیز حائز اهمیت فراوانی است؛ چراکه صالحی قاینی هروی برای نگارش این کتاب علاوه بر استفاده از آثار ارزشمند پیشینیان، خود برای کسب تجربه و جمع‌آوری مطالب سفرهای متعدد به شرق و غرب جهان اسلام کرده و نسخه‌های دارویی و روش‌های درمانی جدیدی را پس از آزمایش‌های فراوان بر روی آن‌ها، به مطالب گذشتگان افزوده است.

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن (۱۳۵۵). *الذریعه التي تصانيف الشيعه*. نجف: مطبعة الغری.
- ارجح، اکرم، و دیگران (۱۳۷۱). *کتابشناسی نسخ خطی پزشکی ایران*. زیر نظر رضا خانی جزنی. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- الگود، سیریل (۱۳۵۷). *طب در دوره صفویه*. ترجمه محسن جاویدان. تهران: دانشگاه تهران.
- امینی، فرشید (۱۳۸۷). "قرابادین"، *کتاب ماه علوم و فنون*، ش ۱۱۰ و ۱۱۱ (بهمن و اسفند): ۸۲-۸۵.
- انصاری، نوش‌آفرین (۱۳۶۹). "برخی از منابع فارسی در پزشکی و داروشناسی". *تحقیقات کتابداری و اطلاع رسانی دانشگاهی*، ش ۱۶ (فروردین): ۷۷-۸۶.

- بیگ افندی، عبدالله بن عیسی (بی تا). *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*. تحقیق احمد حسینی شکوری. بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.
- بیگ باباپور، یوسف؛ مرعشی، سید حسین (۱۳۹۴). "قرابادین (اقرابادین) نویسی و جایگاه الاقرابادین الکبیر شاپور بن سهل کوسج به عنوان اولین قرابادین در تمدن دوره ی اسلامی". *طب سنتی اسلام و ایران*. ش ۱: ۷۱-۷۹.
- تبریزی، میرزا عبدالحسین خان رکن الحکماء فیلسوف الدوله (۱۳۴۴). *مطرح الانظار فی تراجم اطباء الاعصار و فلاسفه الامصار*. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، گروه طب اسلامی.
- خبیری، مریم (۱۳۹۶). "بررسی دانش گیاه‌شناسی در دوره اسلامی بر اساس آثار تألیفی و ترجمه‌ای این دانش از قرن ۲-۱۰ ق.". پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ پزشکی، دانشکده طب سنتی، دانشگاه شهید بهشتی (تهران).
- درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). *فهرست‌واره دست‌نوشت‌های ایران (دنا)*. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دهخدا، علی اکبر. *لغتنامه*.
- رضوی برقی، سید حسین (۱۳۸۳). "زیست‌نگاری و نوشتارهای عقیلی خراسانی". *نامه انجمن*، ش ۱۴: ۶۴-۸۷.
- سرمدی، محمدتقی (۱۳۷۹). *دایرة‌المعارف پژوهشی در تاریخ پزشکی و درمان جهان از آغاز تا عصر حاضر*. تهران: سرمدی.
- شمس اردکانی، محمدرضا، و دیگران (۱۳۸۸). *فهرست‌واره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران*. تهران: صهبای دانش؛ دانشگاه علوم پزشکی تهران.
- صالحی قاینی هروی، صالح بن محمدصالح (۱۳۹۲). *عمل صالح (قرابادین صالحی)*. تهران: چوگان؛ دانشگاه علوم پزشکی شیراز، مرکز تحقیقات طب سنتی و تاریخ طب.
- عرفانیان، غلامعلی (بی تا). *فهرست‌نسخ خطی: علوم و فنون پزشکی*. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

- عقیلی خراسانی شیرازی، میر محمد حسین بن محمد هادی (۱۲۶۰). مخزن الادویة: دائرة المعارف خوردنی‌ها و داروهای پزشکی سنتی ایران. تصحیح احمد کبیر و دیگران. کلکته: بی‌نا.
- ----- (۱۳۸۵). خلاصة الحکمة. تصحیح اسماعیل ناظم. قم: اسماعیلیان.
- ----- (۱۳۹۳). قرابادین کبیر. تهران: چوگان.
- ----- (۱۳۹۴). قرابادین کبیر. تصحیح مسعود غلامیه. تهران: سفیراردهال.
- قهرمان، احمد (۱۳۸۴). "تاریخ شناخت گیاهان دارویی". کیهان فرهنگی. ش ۲۵۵: ۲۹-۲۲.
- مشار، خانابا (۱۳۴۰). مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی از آغاز تاکنون. تهران: بی‌نا.
- ----- (۱۳۵۲). فهرست کتاب‌های چاپی فارسی از آغاز تا آخر سال ۱۳۴۵ ش. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- منتصب مجابی، حسن (۱۳۸۵). بررسی متون طب شیعه در تاریخ پزشکی. کرمانشاه: دانشگاه رازی.
- منزوی، احمد (۱۳۴۸). فهرست نسخه‌های خطی فارسی. تهران: موسسه فرهنگی منطقه‌ئی.
- ----- (۱۳۷۴). فهرستواره کتاب‌های فارسی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ----- (۱۴۲۴ق). فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان. بی‌جا: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- منشی طوسی، محمدتقی، و دیگران (۱۳۷۰). فرهنگ اصطلاحات علوم و تمدن اسلامی - فارسی - انگلیسی. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی. میر، محمدتقی (بی‌تا). پزشکان نامی پارس. شیراز: دانشگاه پهلوی.
- نجم‌آبادی، محمود (۱۳۴۲). فهرست کتاب‌های چاپی فارسی طبی و فنون وابسته به طب. تهران: دانشگاه تهران.
- ----- (۱۳۷۱). تاریخ طب در ایران. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

- نفیسی، علی اکبر (بی تا). فرهنگ نفیسی. تهران: خیام.
- نوشاهی، سیدعارف (۱۳۶۲). فهرست نسخه های خطی فارسی موزه ملی پاکستان (کراچی). اسلام آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- B,lewin. (1960). *The Encyclopaedia Of Islam*. Netherlands: brill publishers.

